

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 261.5 (477.51)

Данило Рига

●

ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НОВГОРОД- СІВЕРСЬКОЇ ЄПАРХІЇ 1785–1797 рр. У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ТА НАУКОВЦІВ XIX–XXI СТОЛІТТЯ

У статті мова йде про історіографію питання дослідження створення та діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. у працях дослідників та науковців XIX–XXI століття.

Ключові слова: *Новгород-Сіверська єпархія (1785–1797 рр.), історичні дослідження, релігійне життя.*

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії помітно зростає інтерес до історії Православної церкви та її інституцій, які відігравали важливу роль у житті українського суспільства, але донедавна перебували поза увагою дослідників. Це стосується, зокрема, Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр., створеної наприкінці XVIII ст. на терені Північного Лівобережжя у зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, які ознаменували остаточну ліквідацію Української козацької держави.

Комплексне вивчення історії цієї церковно-адміністративної структури, яка включала до свого складу низку монастирів та духовну семінарію, дозволить відтворити цілісну картину розвитку регіону в переломний момент його історичного розвитку.

Актуальність саме цієї теми дослідження обумовлена вивченням історії взаємовідносин Російської держави з українськими єпархіями і передусім Новгород-Сіверською єпархією 1785–1797 рр. Дана тема також представляє інтерес для історичних, історико-юридичних та історико-церковних досліджень.

Розгляд релігійної політики Катерини II сприяє більш повному розумінню духовного життя кінця XVIII ст., представляє інтерес процесу виникнення, розвитку та функціонування церковно-адміністративних інституцій: монастирів, церков та духовної семінарії при новоствореній єпархії. Територія останньої охоплювала значну північно-східну частину Лівобережної України.

Історіографія з історії Новгород-Сіверської єпархії на півночі України останньої чверті XVIII ст. до нашого часу була маловивченою, включаючи у себе роботи, присвячені як безпосередньо різним аспектам церковного минулого краю, так і релігійній історії Російської імперії. При цьому було б некоректно стверджувати, що історія православної церкви у регіоні є вже достатньо вивченою. Адже, крім того, що історіографія включає роботи досить різні за своїм науковим рівнем, достовірністю наведеної у них

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

інформації, вона в абсолютній більшості представлена працями з локальних проблем, тоді як узагальнююче дослідження з тематики, що нас цікавить, відсутнє.

Проблемою є існування традиційної джерельної бази, ґрунтування досліджень на матеріалах, які вже давно введені до наукового обігу. При цьому великі масиви архівних документів з теми дослідження і досі залишались неопрацьованими. З іншого боку, присутні досить великі «темні плями» у тих дослідженнях, які стосуються російської церкви у цілому, окремих аспектів розвитку православ'я на теренах всієї імперії, тож є необхідність опрацювання, систематизації опублікованих, у першу чергу, законодавчих джерел з історії нашого краю останньої чверті XVIII – середини XIX ст.

Активізація досліджень з регіональної історії знайшла вияв у появі праць із різних аспектів історії церкви в Україні, дає деякі можливості для більш точного визначення рівня специфічності чи, навпаки, ординарності процесів і подій релігійного життя на півночі України.

Досягнення мети й вирішення завдань дослідження повинно опиратися на свідчення історичних джерел.

Увесь масив використаних історичних писемних джерел поділяється на такі основні види: актові матеріали (укази, документи Синоду); діловодні документи (діловодна документація органів церковної влади); описово-статистичні джерела (церковні реєстри, списки священників); наративні матеріали (пам'ятки XVIII ст.); епістолярні джерела (кореспонденція та ін.).

Опубліковані законодавчі джерела, до яких відносяться укази, законодавчі акти, допоможуть відтворити складний процес діяльності влади й Синоду. Ця категорія джерел дозволить детально розглянути комплекс політичних заходів, які отримали законодавче оформлення. За допомогою важливих матеріалів можна визначити основні риси законодавчого процесу в сфері релігійної політики.

Для реконструкції структури діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. потрібно розглянути систему церковних відносин. Вона дозволить деталізувати уяву про структуру функціонування єпархіальних інституцій, а також розкрити механізми відносин української церкви з російською. Велику цінність для реконструкції діяльності єпархії представляють документи з її діяльності: церковні реєстри, списки священників, різного роду звіти, прикази, розпорядження, які дозволяють розкрити діяльність єпархіальних структур та окремих церковних осіб.

Не менш цінною групою є епістолярні джерела. Кореспонденція має значну інформацію щодо єпархіального життя. Вона дозволяє прослідкувати формування релігійно-політичних поглядів імператриці Катерини II.

До найчисельнішої групи опублікованих матеріалів з церковної історії монастирського життя на Чернігівщині відносяться публікації у місцевих періодичних виданнях: «Киевская старина», «Вера и жизнь», «Черниговские губернские ведомости», «Черниговские епархиальные известия», а також друковані джерела у місцевих календарях-довідниках, що висвітлювали переважно історію розвитку монастирів.

Вивчення стану наукової розробки з історії заснування Новгород-Сіверської єпархії на півночі України в останній чверті XVIII ст. вимагає розгляду «проблемної історіографії», тобто сукупності літератури, яка має відношення до зазначеної проблематики, не просто у формі анотованого покажчика найбільш значущих робіт і переліку авторів робіт, внесок яких у дослідження теми є менш вагомим, але зі зверненням уваги на методологічні підходи, тенденції в історичній науці, специфіку історіографічного процесу та історіографічної ситуації.

Опрацьовану наукову літературу можна умовно поділити на групи: 1) праці, основна увага в яких приділена різноманітним аспектам безпосередньо історії православ'я на півночі України; 2) дослідження з церковної історії всієї Російської імперії та її окремих частин.

Крім цього, є сенс при специфічності і в той же час неоднорідності кожної з окреслених груп в історичному процесі умовно розділити доробок дослідників на три основні періоди:

1) XIX ст. – кінець 20-х рр. XX ст.;

2) кінець 20-х – кінець 80-х рр. XX ст.;

3) розробки з питань проблем церковної історії, кінець 1980-х рр. до сьогодні.

Першу з них становлять студії з регіональної історії, автори яких висвітлили окремі сюжети з історії Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр.

Оскільки кожен період принципово відрізнявся від інших і має деякі спільні характеристики для всіх трьох груп історичних досліджень, є сенс при розгляді історіографічних проблем поєднати хронологічний і тематичний принципи викладення матеріалу.

Зважаючи на специфіку церковної проблематики, традиційна періодизація на «дорадянський – радянський – пострадянський» етапи в розвитку історіографії, твердження про принципові відмінності історіографічної ситуації на кожному з цих етапів мають сенс не лише з огляду на відмінності політичних, соціально-економічних умов, в яких діяли науковці, на зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, на досягнення кожного з етапів, але значною мірою і зважаючи на трансформацію світоглядних імперативів на суттєві зміни «релігійності мислення».

При всій несхожості особистих світоглядних позицій переважна більшість авторів, які творили до кінця 1920-х рр., були релігійними людьми, які мислили в християнських категоріях, що значно вплинуло на зміст праць, на характер висновків, які були зроблені. Разом із тим релігійність дослідників зовсім не означала обов'язкову і безоглядну апологетичну спрямованість їхніх робіт.

Питання заснування та діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр., стали об'єктом наукового вивчення у середині XIX століття.

Першою спробою систематизації і об'єктом наукового вивчення у середині XIX століття інформаційного матеріалу з життя та діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. стала робота «Опис колишньої Новгород-Сіверської єпархії» ієромонаха Никодима. На сторінках часопису «Чернігівські губернські відомості» їм було зроблено ґрунтовний опис колишньої Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. [1].

У своєму описі він прослідкував найвизначніші події, пов'язані з життям та діяльністю єпархії, подав інформацію стосовно діячів єпархії, дав оцінку визначним діячам з власної точки зору. Крім цього, він надав інформацію про монастирі єпархії.

Потрібно зазначити про те, що у своїй роботі ієромонах Никодим спирався на ті дані, які він мав у своєму розпорядженні. Спираючись на укази, прикази та інші документи, він детально та ґрунтовно проаналізував таку визначну подію як утворення Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр.

Фактично його робота являє собою подані за хронологією інформаційний опис про найвизначніші, на думку автора, події з її життя.

Значимою є стаття «Відкриття Новгород-Сіверського намісництва 1782 р. січня 8-17 дня» В. Китченка на сторінках «Чернігівських губернських відомостей». Вона подає інформацію про умови запровадження намісництва. Ця інформація важлива тому, що допомагає повніше зрозуміти аспекти суспільно-релігійного життя у намісництві [2].

Характерно, що серед авторів, які зверталися до церковної історії краю, був великим відсоток духовних осіб. Причина тому – природний професійний інтерес до тієї сфери, в якій працювали самі священнослужителі та ченці; наявність, що називається, «під рукою» матеріалів для дослідження; заохочення і єпархіального керівництва, і окремих членів духовенства до написання церковної історії.

Серед цих представників духовенства на особливу увагу заслуговує архієпископ Філарет Гумілевський, роль якого у вивченні регіональної історії вже ставала предметом низки досліджень, що з'явилися упродовж останнього десятиліття. Займаючи посаду єпархіального архієрея, Філарет цікавився подіями місцевої історії та мав вільний доступ до архівних матеріалів. Він опрацював і опублікував цікаві відомості про деякі населені пункти, які входили до складу колишньої Новгород-Сіверської єпархії. Також він розглядав проблеми церковної історії та монастирського життя на Чернігівщині. Фактично першою науковою працею з цієї тематики стала його робота, у якій було систематизовано церковну історію імперії до 1825 р. Автору довелося зі-

шттовхнутись з незадоволенням Синоду деякими критичними висловлюваннями на адресу самого цього органу вищої державної влади щодо положення парафіяльного духовенства та єпископату. З огляду на цензуру, архієпископу довелося виключити цілу низку місць із своєї роботи. У наступних редакціях «Історії російської церкви» Філарет уже більш відкрито виклав свої погляди.

Аналізуючи джерела та доробки наукового спрямування XIX ст., дослідники значну увагу приділяли історичним та економічним описам міст і сіл нашого регіону, а також монастирів. Тому архієпископ Філарет Гумілевський у III та IV томі своєї ґрунтовної праці «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» [3] розглядав діяльність Новгород-Сіверської єпархії, її монастирів, зокрема, він подавав інформацію про кількість будівель у Спасо-Преображенській обителі, про кількість земельних угідь, які належать їй. Крім цього, він зробив опис інших монастирів, які ввійшли до складу Новгород-Сіверської єпархії.

Потрібно зазначити, що Філарет Гумілевський детальніше у VI томі зробив опис Новгород-Сіверського та його релігійного та світського життя [4].

Процеси, які відбувались на півночі України в останній чверті XVIII ст., сприяли формуванню розуміння особливостей цього краю, посиленню інтересу до його історії, розвитку місцевого патріотизму. На цій хвилі поява «Черниговских епархиальных известий» ознаменувала початок систематичної і різноаспектної роботи з дослідження минулого краю. Важливим напрямом стало вивчення церковної історії. На сторінках цього часопису були опубліковані дослідження та праці науковців, які висвітлювали переважно факти з історії окремих монастирів єпархії, деякі помітні події релігійної історії краю.

У 1860-х роках газета «Черниговские епархиальные известия» фактично залишалась єдиним друкованим органом, навколо якого гуртувались північноукраїнські дослідники місцевої церковної історії.

Посилення в середині XIX ст. негативних для офіційної церкви процесів підштовхнуло духовне відомство до пошуку більш ефективних форм взаємодії з місцевим духовенством. «Черниговские епархиальные известия» почали виходити з друку у липні 1860 р., таким чином ставши першим подібним виданням на території Чернігівської губернії. Невдовзі встановився формат видання, що виходило з періодичністю два рази на місяць.

«Чернігівські епархіальні відомості» складались із офіційної і неофіційної частин (остання тривалий час носила назву «Прибавления»), виступаючи офіційним органом єпархіальної влади. Вже повідомляючи про дозвіл Синоду на започаткування видання, Чернігівська духовна консисторія у березні 1860 р. запросила «всіх вчених священнослужителів», щоб вони, згідно з програмою, надсилали до редакції свої статті, описи церков, майна, ікон, вартих уваги старожитностей, урочищ, відомих історичними переказами тощо.

Уже у перші роки існування «Черниговских епархиальных известий» на їхніх сторінках з'явилася велика кількість статей, присвячених місцевій церковній історії. Згодом доля таких робіт у матеріалах видання дещо знизилася, але через певний час кількість історичних публікацій знову зросла. Тобто статті в часописах «Черниговские епархиальные известия» та «Черниговские губернские ведомости» значно доповнюють окреслену тему дослідження.

Аналізуючи історичні дослідження дожовтневого періоду, підкреслимо, що вчені не виділяли окремо історію монастирів Новгород-Сіверської єпархії, а розглядали її в контексті загальноісторичного розвитку. Характерно, що дослідження з церковної історії були досить нерівними за повнотою і рівнем науковості, достовірності, за методологічними підходами, використаними при їхній підготовці. Давались ознаки як загальна історіографічна ситуація в Російській імперії, так і принципи формування редакцією неофіційної частини «Відомостей».

Деякі роботи з церковної історії краю друкувались також у журналі «Киевская старина», у публікаціях якого матеріали з етнографії та релігійного минулого українських земель становили помітний відсоток. Дослідник П. Єфименко у статті «Шпитали

в Малоросії» подав цікаву інформацію про заснування у Максаківському монастирі Новгород-Сіверської єпархії вперше в Україні у 1787 році закладу для лікування психічних хворих на 24 місця [5].

Ф. Терновський у статті «Зайві малоросійські монахи в 18 ст.» надає зміст указу Катерини II Синоду від 10.04.1786 р. про упорядкування церкви в Україні зі штатами Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархій. «Під час зрівнювання малоросійського чернецтва з великоросійським неодмінно мусило послідувати закриття багатьох монастирів та залишення поза штатом багатьох монахів». Усього було закрито 42 монастирі, у за штат переведено 466 ченців та 510 черниць. [6].

Поодинокі статті про споруди, події та осіб, пов'язаних із церковною історією Півночі, також з'являлися на сторінках інших видань.

Сам науковий рівень публікацій великою мірою залежав від вимогливості редакцій. Тож на сторінках солідних центральних часописів переважно розміщувались статті, написані у кращих традиціях позитивізму, побудовані на солідній джерельній базі. Там же, де планка не стояла так високо (переважно – у місцевій пресі) і де формат видання не дозволяв вміщення розлогих ґрунтовних статей, друкувались, головним чином, замітки про окремі цікаві факти з церковного минулого, і рівень науковості таких заміток залежав від здібностей і самокритичності їхніх авторів. Широко практикувався передрук статей або їхніх уривків з інших видань. Роботи, присвячені церкві у нашому регіоні, з'являлися не лише у часописах, але й окремими виданнями (зараз не йдеться про передрук матеріалів, раніше виданих на сторінках часописів).

Саме слідування за джерелами розглядалось згідно з домінуючим позитивістським підходом як оптимальний принцип викладення матеріалу. Як панування релігійного світосприймання, так і переважання серед авторів представників духовенства відбилося на підходах до викладення та інтерпретації фактів; спостерігалось дотримання більшістю офіційної концепції стосовно однозначно позитивної ролі Російської держави в розвитку православ'я в цей період.

Перебуваючи у структурі православної церкви Російської імперії, церква у період існування Новгород-Сіверської єпархії відчувала на собі всі ті процеси, що відбувались у державі в цілому. Тож для адекватного відтворення церковного минулого краю принципово важливим є вивчення групи робіт, присвячених історії православ'я у імперії. У цих працях про події, які відбувались у Чернігово-Сіверському краї у кінці вісімнадцятого століття, як правило, не велось, а якщо і згадувалось, то побіжно. Висновки та узагальнення робились на матеріалах інших, у першу чергу центрально-російських, регіонів. На це слід зважати при використанні інформації, наведеної у таких дослідженнях.

До середини XIX ст. дослідники переважно лише готували ґрунт для вивчення Синодального періоду в історії російської православної церкви. На зростання інтересу до церковної історії значною мірою вплинули події часів підготовки і проведення Олександрійських «Великих реформ» (використання цього терміну з нашого боку не є оціночним і обумовлене лише міцною традицією його застосування в історіографії).

Тоді і духовенство, і широка громадськість отримали можливість більш вільного обговорення як становища духовного відомства, його впливу на суспільство, так і шляхів виправлення ситуації, що склалась. На сторінках часописів і в окремих виданнях стали обговорюватись «гострі» питання церковного управління, устрою і побуту духовенства. Цим був підготовлений ґрунт для створення більш узагальнюючих праць з історії церкви.

При висвітленні питань з історії Новгород-Сіверської єпархії використовувались також праці істориків XIX – початку XX ст., у яких розглядалась загальнотеоретична характеристика розвитку церкви і монастирського життя.

Докладне вивчення наукових доробків дало можливість з'ясувати місце і роль українських монастирів у суспільно-політичному та культурному житті Російської імперії. При висвітленні питань, пов'язаних з функціонуванням Новгород-Сіверської єпархії у рамках релігійного життя імперії, потрібно зосередити увагу на вплив постатей Катерини II та Павла I.

Окремо заслуговує на увагу робота німецького історика А. Брикнера [7]. Цей автор у цілому давав негативну оцінку релігійної політики імператора. Потрібно сказати, що у цілому на початок ХХ століття у істориків не склалось цілісної картини з релігійної політики Павла на відміну від релігійної політики Катерини II.

У роботах дожовтневого періоду, зокрема у роботі І. Покровського [8], час Павла включається у загальний хід російської історії як продовження продворянської політики. Фактично при Павлі I релігійну політику автори не розглядали. Можна відмітити лише згадування про становище православної церкви у цей період. Питання релігійної політики у роботах цього періоду фактично не розглянуті.

К. Харламович у своїй ґрунтовній праці «Малоросійський вплив на великоросійське церковне життя» [9] досліджував відносини між ченцями російських монастирів і прийшов до висновку, що культурний вплив українців на життя російських монастирів був обумовлений низьким освітнім та моральним рівнем московського духовенства і чернецтва тієї доби.

Комплексний підхід до розгляду історії Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. вимагає дослідження її у визначений нами період як окремого унікального явища. Варто зазначити, що монографічних розвідок з історії і діяльності Новгород-Сіверської єпархії на цю тему практично не існує, однак ті праці, що є, дають змогу простежити становлення та розвиток єпархії як складової частини української православної церкви в рамках загальноросійської. Практично не вивчене питання діяльності при єпархії семінарії – як освітньо-культурного центру. Вчені та дослідники різних років фактично окремо не вивчали єпархію як явище. Паралельно зі створенням узагальнюючих праць відбувалося написання досліджень з окремих проблем церковного минулого імперії.

Потрібно звернути увагу на те, що дореволюційна історіографія залишила поза увагою питання про закономірність, своєчасність і значимість Павловських перетворень для вирішення найактуальніших завдань державотворчої політики.

Деякі дослідники підкреслюють позитивні риси правління Павла I, зокрема це стосується В. Ключевського, котрий, характеризуючи мотиви перетворень, відмічав, що плани виникали «из недобрых источников, либо из превратного политического понимания, либо из личных мотивов» [10].

У ХІХ – на поч. ХХ ст. питання релігійних поглядів і релігійної політики Павла розглядаються в роботах, присвячених історії релігії в Росії. Подією в історіографії стала поява досліджень професора Казанської духовної академії П. Знаменського. Базуючись на великому масиві головним чином опублікованих джерел і літератури, він звернувся не лише до проблем духовної освіти (що великою мірою обумовлювалося професією дослідника), але й до інших великих «блоків» церковної історії, в першу чергу – історії парафіяльного духовенства імперії синодального періоду. Логічно побудовані, досить вдало структуровані, чіткі у висновках, певною мірою навіть надмірно деталізовані праці П. Знаменського справили значний вплив і на багатьох сучасників, і на представників наступних поколінь науковців, для яких саме ці роботи стали відправною точкою і в той же час зразком наукового дослідження з церковної історії Росії [11].

Роботи дослідника про становище православного духовенства в другій половині ХVІІІ століття подають аналіз релігійної політики Павла I. П. Знаменський у своїй праці механічно відтворював сприйняття та відгуки сучасників про діяльність імператора Павла, тому він не може перебороти їхнього суб'єктивізму в оцінках подій кінця ХVІІІ ст.

Деякі дані стосовно церковно-адміністративного устрою південноукраїнського краю поміщено у фундаментальній роботі І. Покровського «Російські єпархії в ХVІ – ХІХ ст. Їх виникнення, склад та межі...». Ці загальні праці сприяли при вивченні проблеми краще розуміти церковну специфіку тогочасного суспільства.

Разом із тим з'явилися праці, у яких висвітлювались локальні проблеми релігійної історії інших регіонів імперії. Ознайомлення з ними дає можливість більш точно визначити ступінь специфічності ситуації в тій чи іншій сфері церковного життя північного краю, простежити тенденції, які були спільними в розвитку північноукраїнського та інших регіонів держави.

Як і на півночі України, серед авторів досліджень релігійної історії у цілому і церковного минулого окремих регіонів значний відсоток становили духовні особи і ті, хто тісно співпрацював з підлеглими духовного відомства.

Окремо хотілось би виділити працю дослідника В. Пархоменка. Він у своїй роботі «Нариси історії Переяславсько-бориспільської єпархії (1733–1785) в зв'язку з загальним ходом малоруського життя того часу» [12] досліджував різнобічну діяльність церковної інституції. Ця праця представляє цінність тому, що у ній надається інформація про видатних діячів новоствореної єпархії. Крім цього, вона цінна тому, що більшість діячів, включаючи єпископа Іларіона, були переведені у новостворену Новгород-Сіверську єпархію у 1785 р. Саме тому можна прослідкувати доленосні події у житті церковних діячів.

Меншим був такий відсоток серед авторів робіт, основним предметом яких історія церкви не була, але в яких міститься й інформація про факти, що мають пряме відношення до історії створення Новгород-Сіверської єпархії останньої чверті XVIII ст. Невідокремленість церкви від держави, тісне переплетення релігійної сфери з іншими сторонами життя, та ж релігійність світогляду авторів зумовили дуже широку і різноманітну історіографію цієї групи робіт. Звернемо увагу лише на ті тематичні блоки, які є найціннішими з точки зору наявності інформації, необхідної для реконструкції історії Новгород-Сіверської єпархії.

Великий блок становлять роботи, які мали за головну мету висвітлення соціально-економічного розвитку регіону. Факти стосовно храмів, духовенства, навчальних закладів, духовного життя знаходимо в роботах про окремі населені пункти Півночі.

Інформація з проблематики нашого дослідження міститься і в роботах, що належать до низки інших тематичних напрямів. Самі праці, які стосувались Північної України, навіть якщо не згадували про церкву та духовну сферу, є надзвичайно важливими для розуміння умов, у яких розвивалось релігійне життя краю.

Зі встановленням панування марксистської ідеології на теренах України і всього Радянського Союзу почався якісно новий етап у дослідженні церковної історії. Етап, який позначився не лише відчутним зниженням інтересу до відповідної проблематики, але й засиллям нетипового для попередніх часів атеїстичного підходу. Якісно новим був цей етап і за соціальним складом дослідників: тепер серед авторів, які друкуються на релігійну тематику, абсолютно домінують світські особи. Пануючий раніше апологетично-православний підхід до висвітлення проблем змінюється на діаметрально протилежний.

Аналіз досліджень радянського періоду з історії української православної церкви та монастирського життя показав їхню нерівномірність та упередженість, зумовлену відповідними обставинами історичного розвитку країни. Церковна проблематика у радянський час не була пріоритетною. Жорстка антирелігійна політика більшовиків не сприяла вивченню історії церкви, тому у 20-х на початку 30-х років XX ст. історія української православної церкви ще досліджувалась фрагментарно. Втім, упродовж другої половини 30-х початку 50-х років XX ст. історія української православної церкви і зокрема діяльності монастирів Лівобережної України, в тому числі Чернігівщини, вже практично не досліджувалася.

Зазначені тенденції стали причиною того, що до кінця 80-х рр. XX ст. майже не маємо більш-менш серйозних досліджень, присвячених яким-небудь аспектам історії створення та діяльності єпархії у Новгороді-Сіверському в останній чверті XVIII ст.

В узагальнюючих дослідженнях, які публікувались у Радянському Союзі, спостерігався досить тенденційний підхід і до підбору, і до тлумачення фактів, зумовлений апріорною необхідністю доводити реакційну сутність церкви і духовенства, їхній негативний вплив на розвиток демократичних рухів. Яскравим прикладом такого підходу стала робота професора М. Никольського «Історія російської церкви», вперше видана в 1931 р. [13], яка, як зазначено в анотації до третього видання, стала першою в радянській історичній науці спробою висвітлити минуле російської церкви з позицій марксизму-ленінізму. Войовничо-атеїстична спрямованість цієї роботи дала підстави І. Смоличу писати про неї, що вона не має наукового значення, будучи типовою антирелігійною пропагандою.

Між тим, можна погодитися з М. Гордієнком, що дослідження М. Никольського більше п'ятдесяти років залишалось єдиною марксистською узагальнюючою монографією з історії російської православної церкви, старообрядництва і російського сектантства: колективна монографія 1967 р. «Церква в історії Росії (IX ст. – 1917 р.) Критичні очерки», хоча і є більш досконалою за методологією та науковим рівнем, але бідніша за фактажем.

На противагу дослідникам XIX – початку XX ст., які у своїй більшості акцентували увагу на незадовільному матеріальному стані духовенства, науковці Радянського Союзу відстоювали тезу про привілейоване становище цієї верстви, яка жила «за рахунок експлуатації народу».

Дослідження радянського періоду з історії української православної церкви та монастирського життя показало, що політика більшовиків не сприяла вивченню релігійних і церковних відносин. Потрібно сказати, що з 20-х років XX ст. з'являються фундаментальні праці М. Слабченка [14], П. Федоренка [15], у яких досліджується економічний розвиток окремих монастирських господарств, характеризується стан земельної власності Лівобережної України, подається загальна структура розвитку галузей сільського господарства.

З 50-х років XX ст. з'являються історичні розвідки, в яких на основі архівного матеріалу аналізується господарська діяльність монастирів Чернігівщини. Таким чином, у зазначений період дослідження українських монастирів носить здебільшого загальнокультурний і загальноекономічний характер.

Характерною рисою історіографії кінця 1920-х – кінця 1980-х рр., присвяченої історії православної церкви у Росії, був значно вагоміший у порівнянні з попереднім періодом внесок у неї закордонних дослідників. Їм, вільним від рамок марксистської ідеології, вдалося багато у чому зробити більше, а ніж ученим Радянського Союзу. На надрукованих матеріалах побудував свою «Історію російської церкви» російський історик і богослов А. Карташев (1875 – 1960), який з 1919 р. знаходився на посаді професора Духовної академії в Парижі. Щоправда, подіям після 1775 р. у його роботі відведено досить скромне місце [16].

Серед праць, що вийшли за кордоном, фундаментальністю відзначається «Історія російської церкви» І. Смолича [17], у якій розглядається період XVIII – початку XX ст. Народжений у 1898 р. у Умані, Ігор Корнелійович у 1920 р. як білий офіцер залишив батьківщину. Впродовж десятиліть проживаючи в Німеччині, І. Смолич вивчав релігійне минуле Росії. Вершиною його наукової діяльності якраз і стала праця з історії синодального періоду, перший том якої побачив світ у 1964 р., а другий – уже після смерті автора, у 1991 р. Працюючи за часів формування нових напрямів методології історії, Смолич не сприйняв їхні засади, дотримуючись традиційного позитивістського підходу, перейнятого ще в молодості від викладачів-емігрантів із Росії. Перебування в еміграції зумовило певну обмеженість джерельної бази: І. Смолич не мав доступу до архівних матеріалів, що зберігались на території Радянського Союзу, і був змушений задовольнятися опублікованими джерелами. При цьому науковий рівень їхнього опрацювання є високим: далися взнаки і фахова підготовка, і багаторічна копітка робота з систематизації доступних матеріалів.

При намаганні уникати безапеляційних тверджень І. Смолич не виступає безпристрасним спостерігачем: глибоко релігійна людина, він засуджує принижено-підпорядковане положення архієреїв по відношенню до держави, безправність парафіяльного духовенства. Авторська позиція чітко проглядає і при висвітленні освітньої та місіонерської діяльності духовенства. Варто відмітити, що при всій глибині дослідження глибина його тематичних, географічних і хронологічних рамок не дала можливості приділити достатньо уваги кожному аспекту історії православної церкви (зокрема лише кілька сторінок відведено історії військового духовенства, та й факти, використані при цьому, підібрані не досить вдало), окремим регіонам. До того ж, робота є незавершеною: деякі сюжети І. Смолич просто не встиг до неї включити. Між іншим, сюди не увійшла історія чернецтва, до якої Ігор Корнелійович звертався раніше і яка мала скласти кілька окремих глав в «Історії російської церкви».

Поряд зі статтями та тезами в останнє десятиліття XX – на початку XXI ст. вийшло з друку кілька монографій, які стосуються церковної історії. Автори І. Підкова, Р. Шуст у своїй праці «Довідник із історії України» [18] приділили увагу біографічним даним єпископа Іларіона. Це, щоправда, більшою мірою зробив О. Оглоблин у праці «Люди Старої України» [19], він досить детально описав біографію єпископа Іларіона.

Як беззаперечно позитивний аспект більшості із згаданих монографій варто відмітити звернення їхніх авторів до неопублікованих раніше архівних джерел, а не обмеженість лише переказом фактів, які містяться в роботах XIX – початку XX ст. У той же час навіть ті дослідники, які звертаються до історії не окремої, а кількох обителів, обрали нарисовий шлях викладення інформації, систематизуючи наявні дані, головним чином, не за проблемним принципом, але викладаючи історію спочатку одного, потім іншого монастиря. Це не дало можливість зробити належні узагальнюючі спостереження щодо розвитку монастирської мережі і тенденцій в історії чернецтва краю.

Звернемо увагу і на те, що хронологічні рамки монографій виходять за верхню межу першої половини XIX ст., тому в багатьох випадках наголос робиться на більш пізніх подіях, стосовно яких архівні матеріали збереглися набагато краще.

У першій половині 90-х років XX ст. у науковців виникає інтерес до минулого української церковної історії. Нові перетворення сприяли переосмисленню ролі церкви у суспільстві у минулий історичний час. На основі широкого документального масиву провідні історики О. Крижанівський, С. Плохій [20], В. Уляновський [21] присвятили свої дослідження соціально-економічній і культурній діяльності церкви і монастирів. Тому всебічне висвітлення діяльності монастирів Новгород-Сіверської єпархії допоможе з'ясувати їхню роль у культурному житті краю.

Серед значної кількості загального матеріалу по історії української православної церкви і монастирів слід відзначити наукові доробки вченого І. Огієнка, написані у 20-х роках. Зокрема його робота «Українська церква: Нариси з історії української православної церкви» [22] надає загальну картину церковного життя. Дослідник одним із перших глибоко проаналізував процес розвитку і діяльність православних монастирів.

Відомий дослідник церковного життя І. Власовський у третьому томі «Нарисів з історії Української Православної Церкви» [23] розглядав питання діяльності і заснування нових єпархій в Україні в досліджуваній історичний період. Не обійшов він увагою і питання заснування Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр.

Д. Дорошенко у своїй статті «Новгород-Сіверський» [24], яка надрукована у журналі «Сіверянський літопис», прослідкував найвизначніші події з життя Новгород-Сіверського, і згадував, щоправда лише фрагментарно, діяльність при Новгород-Сіверській єпархії семінарії, яка була розташована у Спаському соборі.

У статті А. Тимошенка «Героїчне минуле, прекрасне майбутнє» у газеті «Рад. Полісся» [25] подається цікава інформація про суспільно-релігійне життя при намісництві на той час.

Книга автора З. Хижняк «Києво-Могилянська академія» [26] дає нам змогу зробити порівняти систему організації навчального процесу та дослідити процеси навчального характеру. Це важливо передусім тим, що переважна більшість діячів новоствореної єпархії закінчувала Київську академію. Крім цього, на початку діяльності семінарії у неї було переведено частину учнів та викладачів з Київської академії.

Л. Медвідь у своїй праці «Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні» [27] прослідкував історичні етапи становлення національної освіти. Характерно, що він згадував про духовну семінарію, відкриту у Новгород-Сіверській єпархії. Але, об'єктивно говорячи, цьому питанню приділено було мало уваги.

Автор С. Сірополко у книзі «Історія освіти в Україні» [28] також ґрунтовно досліджував процеси освіти в Україні у різні часи. Як й інші автори він також торкався питання не довготривалого існування духовної семінарії у Новгород-Сіверському.

Такі дослідники, як В. Матях [29], П. Соса [30], І. Чемерис [31], подають цікаву інформацію про життя непересічного церковного діяча Новгород-Сіверської єпархії Мельхіседека Значко-Яворського. Наводяться визначні дати з життя цієї людини, у тому числі й епізоди, які мають відношення до Новгород-Сіверського періоду його життя.

Сучасні українські вчені та дослідники торкаються різних питань з життя церкви і релігійного життя в Україні і які пов'язані і співпадають у часі з періодом існування Новгород-Сіверської єпархії, використовують першоджерела та історичні документи, що допомагають у розв'язанні невідомих сторін релігійного життя саме того історичного часу.

Таким чином, обрана проблема лише фрагментарно відображена в історіографії. Наші попередники у кращому разі принагідно згадували про діяльність Новгород-Сіверської єпархії, не завжди висвітлювали всі сторони її діяльності. Дослідники приділяли увагу переважно діяльності намісництва, обходячи увагою єпархіальне новоутворення.

Підсумовуючи підкреслимо, що, незважаючи на наявність певних історичних досліджень по окремих аспектах діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр., в цілому проблема до сьогоднішнього часу залишалась маловивченою.

Посилення загального інтересу до історії православ'я знайшло втілення і в збільшенні кількості матеріалів, які стосуються зазначеної проблематики, в роботах, присвячених іншим аспектам минулого північного регіону. Причому таке збільшення спостерігається як за відносними показниками – на духовне життя звертається все більше уваги в працях із соціально-економічної, політичної тематики, біографічних працях тощо, так і за показниками абсолютними, оскільки зростає кількість самих досліджень, які стосуються нашого часу.

Таким чином, історіографія з історії Новгород-Сіверської єпархії на півночі України останньої чверті XVIII ст. до нашого часу була маловивченою, включаючи у собі роботи, присвячені як безпосередньо різним аспектам церковного минулого краю, так і взагалі релігійній історії Російської імперії. При цьому було б некоректно стверджувати, що історія православної церкви у регіоні є вже достатньо вивченою. Адже, крім того, що історіографія включає роботи досить різні за своїм науковим рівнем, достовірністю наведеної у них інформації, вона у абсолютній більшості представлена працями з локальних проблем, тоді як узагальнююче дослідження відсутнє (мова не йде про нариси й огляди).

До цього часу великі масиви архівних документів з теми дослідження досі залишались неопрацьованими. З іншого боку, присутні досить великі лакуни і у тих дослідженнях, які стосуються російської церкви в цілому, окремих аспектів розвитку православ'я на теренах всієї імперії, тож є необхідність опрацювання, систематизації і опублікованих, у першу чергу законодавчих, джерел з історії нашого краю останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Активізація в Україні досліджень з регіональної історії знайшла вияв у появі праць з різних аспектів історії церкви.

1. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии / Никодим. // Черниговские губернские ведомости (Часть неофициальная). – 1858. – № 42 – 47.
2. Китченко Ф. Открытие Новгород-Северского наместничества 1782 г. января 8-17 дня / Ф. Китченко // Черниговские губернские ведомости. – 1848. – № 1. – С.4; № 2. – С.4; № 3. – С.4-5.
3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов.: Изд. Губернская типография, 1873. – Т.3. – 392 с.
4. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов.: Изд. Губернская типография, 1873. – Т. 4. – 256 с.
5. Ефименко П. Шпитали в Малороссии / П. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – № 4. – Т. 5. – С. 726-727.
6. Терновский Ф. Излишние малороссийские монахи к.18 в. / Ф. Терновский // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 329-337.
7. Брикнер. А. История Екатерины II. / А. Брикнер. – М.: АСТ, 2002. – 843 с.
8. Покровский И. Русские епархии в XVI-XIX вв.; их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического и географического исследования. / И. Покровский. – Казань., 1897. – Т. 2. – С. 717-718.

9. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. / К. Харлампович. – Казань: Изд. Губернская типография, 1914. – Т. I. – 980 с.
10. Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций в 3 кн. Кн. 2. / В. Ключевский. – М., 1995. – 584 с.
11. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. / И. Знаменский. – М., 1880. – 186 с.
12. Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. / В. Пархоменко. – Полтава, 1910. – 186 с.
13. Никольский Н. Очерки Русской церкви. / Н. Никольский. – Минск.: Изд. Политической литературы, 1985. – 448 с.
14. Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни: В 3-х т. / М. Слабченко. – К., 1923. – Т.3. – 189 с.
15. Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII ст. / П. Федоренко. // Записки істор.-філол. відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 2.
16. Карташев А. История Русской Церкви. / А. Карташев. – М.: Терра, 2000. – Т. 2. – 782 с.
17. Смолич И. История Русской Церкви: 1700-1917. / И. Смолич. // История Русской Церкви. – М.: изд. Валаамского Спасо-Преображенского монастыря, 1996. – Кн.9. – 799 с.
18. Підкова І., Шуст Р. Довідник із історії України. / І. Підкова, Р. Шуст. – К., 1955. – Т. II. – С. 290.
19. Оглоблин О. Люди Старої України. / О. Оглоблин. – Мюнхен, 1959.
20. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. / О. Крижанівський, С. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 3. – 334 с.
21. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. / В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – Т. I. – 249 с.
22. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1993. – Т. I. – 283 с.
23. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. / І. Власовський. – К.: Наук. думка, 1998. – Т. III. – 359 с.
24. Дорошенко Д. Новгород-Сіверський. / Д. Дорошенко. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 81-84.
25. Тимошенко А. Героїчне минуле, прекрасне майбутнє / А. Тимошенко. // Рад. Полісся. – 1999. – 21 серпня.
26. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. / З. Хижняк. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 173 с.
27. Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. / Л. Медвідь. – К., 2003. – 335 с.
28. Сірополко С. Історія освіти в Україні. / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
29. Матях В. Мельхіседек Значко-Яворський / В. Матях // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 243-250.
30. Чемерис І. Мелхиседек / І. Чемерис. // Голос України. – 1991. – 1 берез. – С. 12-13.
31. Соса П. Ігумен Мельхіседек: участь в організації повстання / П. Соса. // Народні рухи України в історії, мові та літературі. – Черкаси, 1993. – С. 43-44.

В статтю входить об'єкт історіографії питання дослідження створення та діяльності Новгород-Северської єпархії 1785–1797 рр. в працях дослідників та учених XIX–XXI століть.

Ключевые слова: *Новгород-Северская епархия (1785–1797 гг.), исторические исследования, религиозная жизнь.*

Riga D. *In the article it is a question historiography and research activities creation Novgorod-Seversky diocese 1785-1797 In the writings of scholars and scientists of the XIX-XXI century.*

Keywords: *Novgorod-Seversky diocese (1785-1797), Historical research, religious life.*

At the present stage of development of national historiography markedly increased interest in the history of the Orthodox Church and its institutions played an important role in Ukrainian society, but until recently researchers were ignored. This applies, in particular, «Novgorod-Seversky diocese 1785-1797».

Created in the late eighteenth century. on the territory of North Left Bank in connection with the administrative and territorial transformations that marked the final liquidation of Ukrainian Cossack state.

Comprehensive study of the history of this church and administrative framework comprised of a number of monasteries and seminary, will recreate a complete picture of the region in a turning point of its historical development.

The relevance of this research topic, due to the study of the history of the relationship of the state with Ukrainian dioceses, and especially «Novgorod-Seversky diocese 1785-1797 years». This topic is also of interest for history, historical, legal, historical and religious studies.

Modern Ukrainian scientists and researchers deal with various issues in the life of the church and religious life in Ukraine, and are associated and the same time period of the existence of Novgorod-Seversky diocese, using primary sources and historical documents to help in solving the unknown aspects of religious life namely, that historical time.

Thus, only fragments of the subject is reflected in historiography. Our predecessors at best in passing mentioned the activities of the Diocese of Novgorod-Seversky not always covered all aspects of its operations. Researchers paid attention mainly Activities province, avoiding the attention of diocesan tumors.

Increased general interest in the history of Orthodoxy embodied in the increasing number of materials relating to issues specified in papers on other aspects of the past of the northern region. Moreover, there is an increase both in relative terms – in the spiritual life drawn increasing attention in the writings of socio-economic and political issues, biographical works, etc., and for absolute performance as the most growing number of studies related to our time.

Thus, the history of historiography «Novgorod-Seversky diocese» in northern Ukraine last quarter of the XVIII century., Our time was poorly understood, including in a work devoted either directly to various aspects of the church past the edge, and in general the religious history of the Russian Empire. In this case, it would be incorrect to say that the history of the Orthodox Church in the region is already sufficiently studied. After all, except that historians work includes quite different in terms of research, verification of their information, she represented the vast majority of works on local issues, while no generalized study (we are not talking about essays and reviews).

By this time large amounts of archival documents on the research topic still remained undeveloped. On the other hand, there are fairly large gaps in those studies relating to the Russian Church as a whole, certain aspects of the Orthodox Church on the territory of the empire, so is the need for processing, systematization and published, primarily legal sources of our history edge last quarter XVIII – early nineteenth century. Activation of Ukraine, research on regional history found expression in the emergence of papers on different aspects of the history of the church.